

ՀԻԹՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀՐԱՆՏ ՀՐԱՀԱՆ

Կ Ո Մ Ի Տ Ա Ս Ի

3. ԿՈՄԻՏԱՍՆ ԻՐ ԾՆՆԴԱՎԱՅՐՈՒՄ

Ամիտասը էշմիածին ճամբորդելուց հետո, երեք անգամ այցելել է իր հայրենի քաղաքը: Նա, իր ծննդավայրում եղած ժամանակ, հայրենակիցներին միշտ խորհուրդ է տվել՝ ջանալ ուժ տալու հայրենի լեզվին դպրոցներում և ընտանիքներում:

Շատ հաճելի ու սրտագրավ հիշատակներ ունի Կոմիտասի առաջին աշակերտուհիներին մեկը և ազգականը՝ տիկին Զարուհի Սիմիթյանը, որ այժմ իր գեղարվեստասեր զավակների հետ Ֆրանսիայի Մարսիլիա քաղաքում է ապրում: Նրանք քսան տարի է ինչ ղեկավարում են «Արմենիա» երգչախումբը, օտարներին ծանոթացնելով Կոմիտասի ու հայ ժողովրդական երգերի հետ: Տիկին Սիմիթյանը ազգայինների նկատմամբ սրտացավություն ցուցաբերող հազվագյուտ այն հայուհիներից է, որը համաշխարհային առաջին պատերազմի ծանր տարիներին օգնեց ու պատսպարեց Քյոթահիա քաղաքում ապաստան դառած տարագիրներից շատերին:

Ահավասիկ բարեգործ այս տիկինը, մեզ ուշարկած 1949 թվի ապրիլի 20-ի նամակով, պատմում է իր մեծանուն ուսուցչի և ազգականի կյանքի հետաքրքիր մի քանի դրվագները, որոնք անհրաժեշտ ենք համարում բեռել ստորև:

«...Սողոմոնը ինձմե տասներհինգ տարով մեծ էր, երբ առաջին անգամ այցելեց մեր քաղաքը 1893 հոկտեմբերին և սկսավ ինձ և քույրերուս երգի դաս տալ: Մենք ազգական էինք անոր հետ իմ հոր՝ Տեր-Արթիսյաններու կողմից: Ես շատ ուրախ էի այն ատեն, որ նոր Կոմիտասի վերածված (1893 սեպտ. 11-ին Երիմյան կաթողիկոսը նրան արեղա ձեռնադրելով Կոմիտաս կոչեց) և այնքան գեղեցիկ ձայն ու շնորհք ունեցող ազգականի մեր աշակերտուհին եմ: Ան այնքան ուշադիր և հոգածու էր մեզ հանդեպ՝ որ կարելի չէ պատկերացնել, մանավանդ այնքան բարի էր, անկեղծ և հայրենասեր: Ես երբեք չէի երևակայած, որ օր մը մեր փոքրիկ քաղաքի եր-

բմանի այս որբ պատանին, ոչ թե միայն իր ծննդավայրին, այլ ամբողջ հայ ժողովրդի պարծանքը պիտի ըլլար և պիտի հիացներ աշխարհն իր տաղանդովը:

Ես այսօր՝ իմ ծերության տարիներուն, չափազանց հպարտ եմ, որ անոր հայրենակից ազգականն եմ: Ես սիրով և շնորհակալությամբ կհիշեմ անոր կյանքի մի քանի դրվագները, որոնք մեր անմահ վարդապետի բնավորության ու նկարագրի հատկանշական գծերը կկազմեն:

Անգամ մը, Քյոթահիա գալուն, մեր Զակոյան Մարիենց տունը ճաշի հրավիրվեցավ: Այնտեղ կատակեց ան, երգեց, խոսեցավ և շատ մեծ ախորժակով ճաշեց, բայց ոչ ծխեց և ոչ ալ ըմպելի խմեց: Ու երբ պնդեցին, ան նեղված պատասխանեց.

— Մի՛ կարծեք, սիրելիներս, որ ես չեմ ծխեր ու չեմ խմեր եկեղեցական ըլլալու համար. ո՛չ. պարզապես խմիչքն ու ծխախոտը իմ ձայնիս թշնամին են: Իսկ իմ ձայնս ինձ հարկավոր է ավելի կարևոր նպատակներու համար:

Երբ կես գիշերին ննջասնյակ առաջնորդելով ներկայացուցին իր պառկելիք փափուկ և բարձր անկողինը, ան սկսավ ծիծաղել.

— Շո՛ւտ վերցուցեք այս փափուկ բաները, ասոնք ինձ համար չեն. միայն երկու սավան փոսեցեք, բավական է:

Ու քնացավ սետիրին վրա:

Իր կատակասիրությունը երբեմն չափազանց աստիճանի կհասներ Կոմիտաս Ջամլըջայի մայրիներու անտառը շատ կսիրեր, ու նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանի հետ այնտեղ միշտ վրան կսարքեր, իր սիրած մեկ ծառին տակ...

Ինձ համար իրական սուրբ էր Կոմիտասը. աշխատասեր, համբերատար, մարդասեր, անձնվեր և միայն ժողովրդի շահերը մտածողը:

Տիկին Սիմիթյանի հիշատակած Ջամլըջայի եղևնիների անտառը ուխտատեղի էր ո՛չ միայն Քյոթահիացիների, այլ նաև 1915-ի ջարդերին այնտեղ ապաստան գտած հազարավոր տարագիր հայերի համար:

Ես 1917 թվի ամռանը պատահականաբար եմ

1) Սկիզբը նախորդ համարում:

սունկցել իմ տարագիր ընկերների հետ այցելել Քյոթահիայի Զամլըջայի բարձունքները և տեսնելու նվիրական եղևին, որի վրա Վարպետի ձեռքով քանդակված «ԿՈՄԻՏԱՍ» տարիների ընթացքին մեծացել էր և ամեն

և ջերմեռանդ զգացումով հպում էր քանդակին, ուզելով կարծես հաղորդակից լինել անմահ Վարպետի հիշատակելի գործին և սրբազան անունին։

Բայց Կոմիտասի բովանդակ կյանքումը

ԿՈՄԻՏԱՍԸ 1913 թ.

մի գրի տակ եղևնի յուշոտ հյուսիս կանթեղի նման երկարել էր դեպի վար՝ ծառի բունը։ Արդեն այդ թվականին լսել էինք Կոմիտասի ենթարկված դժբախտությունը, և ավելի քան նվիրական էր թվում մեզ այս տխուր քանդակը, որ կարծես անդարձ մեկնող սիրելու հիշատակարանի վրա փորագրված մահերգի էր նմանում։ Ու ամեն այցելու անխոս և հուզված խոնարհվում էր այս անվան առաջ

պատահած դեպքերի մեջ չէ հիշատակված սրտաշարժ և հուզիչ մի դեպք՝ նրա առաջին վերադարձը Էջմիածնից դեպի ծննդավայրը և երկար տարիների պանդխտությունից հետո իր մուտքը հայրենի կիսավեր տնակը և ազգային դպրոցի սրահը։

Տարիների բացակայությունից հետո, Կոմիտասը երբ փառքով և հաղթանակով վերադառնում է Քյոթահիա, պատիվներով ու

հարգանքով շրջապատված իր հայրենակիցներին, որոնք տեսել էին իր անբախտ մանկությունը և որի տառապանքը փողոցներում թափառական միճակի մեջ, հուզված փափագ է հայտնել այցելել նախ իր հայրենի տունը: Ականատեսները պատմում են՝ թե այդ հանդիպումը այնքան սրտաճմլիկ ու ցնցող է եղել, որ ներկաները չեն կարողացել զսպել իրենց արցունքները:

Կոմիտասը ողջագուրվում է իր հարազատների հետ՝ ազգական, հորեղբորորդի և ապա մտնում իր հորենական սենյակը ու սկսում նախ լուռ և գլխիկոր շոշափել ու փայփայել պատերն ու լուսամուտները, և հետո մատերի մեջ գտրգտրանքով սեղմել այն իրերիկ գամը, որից իր սիրաասուն մոր կենդանագիրն է կախված եղել տասնհինգ տարի առաջ: Ու անկարող այլևս զսպել իր պոռթկացող հուզումը, բարձրաձայն հեկեկում է:

Կոմիտասը այդ փայտաշեն ու կիսափուլ սենյակի մեջ է ծնվել. այնտեղ են հաջորդաբար մահացել իր նորատի բանաստեղծ մայրն ու երգիչ դժբախտ հայրը:

Դուրս գալով հայրենի տնից, Կոմիտասը հուզված գնում է դեպի վարի թաղի Ազգային Ս. Էջմիածնի անվան դպրոցը, ուր ինքը չորս տարի աշակերտել էր: Սրահ մտնելիս, նա բնագրական մղումով, վազում է դեպի ձախ անկյունը և ծալապատիկ նստում փողոտ ու

կեղտոտ տախտակամածի վրա, վճռականապես մերժելով խոճապահար թաղականների խնդրանքը՝ թիկնաթողի վրա նստելու...

Տխուր, բայց անողոք շեշտով նա պատասխանում է.

— Տարիներ առաջ ոչ ոք չգուրգուրաց իմ վրա՝ երբ ես նստում էի ճիշտ այստեղ առանց բազմոցի, մինչ ուրիշներ զույգ բազմոցների վրա էին նստում: Ես երկու անգամ ծանր հիվանդացել եմ այստեղ: Այժմ թույլ տվեք ինձ, իմ հոժադ կամքով, նստել ու հիշել իմ անցյալ դժբախտ օրերը և այս չոր տախտակները...¹⁾

Արդարև, նա երբեք փափուկ անկողնի վրա չէ պառկել, իր հայրենի բնակարանից սկսած մինչև Էջմիածին, Բեռլին, Փարիզ ու Պոլիս՝ ուր իր Բանկալթիի տան մահճակալը ծանոթ էր ամենին: Բայց այդ շարքաշ ու կարծրացած մարմնի մեջ բնակվող սիրտը չափազանց զգայուն էր ու փափուկ:

Կոմիտասի ծննդավայրում, ուր չորս տարի իրր տարագիր ապրեցի, հիշատակելի վայրեր մնացին ինձ Կոմիտասի խարխուլ տնակը, ուր քանիցս այցելեցի, Զամբրայի անտառը, «Կոմիտաս» քանդակը, և Ագ-Սու վոչված ստուն ու զուլալ ակնաղբյուրը, որի բխած լիռան ստորոտում մի վիթխարի քարաժայռի վրա Կոմիտասը երգել էր «Հո՛վ արեթ, սարե՛ր ջանք»:

4. ԿՈՄԻՏԱՍԸ ՏԱՌԱՊԱՆԵՐԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ

Հայ ժողովրդի ահավոր ողբերգության չարաշուք թվականն էր 1915-ի ապրիլի 11—24-ը: Պատմությունը այդպիսի զարհուրելի թվական չէր արձանագրած դեռ հայ ժողովրդի համար:

Վեց հարյուր տարվա ընթացքում, ծանր պայմանների մեջ, իր ազգային դիմագիծը պահպանող ստեղծագործ հայ ժողովրդի մի զգալի հատվածը բռնի քշվեց իր հայրենի տնից դեպի Միջագետքի անապատները, անհնարին տանջանքների մեջ, ջարդի, համաճարակի ու քաղցի հետևանքով զոհ տալով իր հարյուր հազարավոր զավակներին:

Տաճիկ կառավարությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում (1914) որոշեց բնաջնջել Արևմտյան Հայաստանի մոտ երկու միլիոն աշխատասեր ու կենսունակ հայ ժողովուրդը: Այդ դիվային ծրագրի գործադրության նախերգանքն սկսում էր ապրիլի 11—24-ին՝ Պոլսի հայ մտավորականության անակնկալ ձերբակալումով:

1915 ապրիլ 24-ի շաբաթ կես գիշերից մինչև կիրակի առավոտ, ամենավայրագ կերպով ձերբակալվեցին երկու հարյուր հիսուն մտավորականներ և ուղարկվեցին դեպի Այաշ ու Ջանգըրը, անժանոթ ուղղու-

թյամբ: Ներքին գործոց նախարարի՝ ոճրագործ Թալիադ փաշայի և իր համախոհների հրեշային մտահղացումն էր այդ. անջատել նախ հայ ժողովրդի մտավորական ընտրանին և ապա ջարդով ու բռնազաղթով ոչնչացնել հայությունը:

Հայ մտավորականների այդ դժբախտ կարավանի մեջ գտնվող առաջին ձերբակալվալը հայ ժողովրդի հանճարեղ զավակ Կոմիտասն էր:

Աքսորական հայ մտավորականները, առաջին իսկ օրից, նախազգացել էին իրենց եղերական վախճանը: Նրանց պարագլուխները՝ Վարուժանը և մյուսները դեռ Պոլսի բանտից, իրենց գուրգուրանքի՝ և հոգածության առարկա էին դարձրել Կոմիտասին, ամեն կերպ աշխատելով ապահովել նրա հանգստությունը:

Ամիսներ տևող այդ տառապանքի ընթացքում Կոմիտասը ֆիզիկական և հոգեկան

1) Այս տեղեկությունը հաղորդել է մեզ Կոմիտասի հասակակից քյոթահյուսցի Սահակ Երեմյանը, որ այժմ ապրում է Երևանի Նոր Բյուքանդի թաղամասի 6-րդ փողոցում: Նա անցյալ տարի ներգաղթել է Հունաստանից:

երեք անգամ ընդունելու է ունեցել: Եվ այդ ցնցումները բավական էին խանգարելու Կոմիտասի նման զգայուն մի մարդու իմացական հավասարակշռությունը, որը երաժշտությունից և արվեստից դուրս ուրիշ աշխարհ չէր ճանաչել:

Կոմիտասի առաջին ցնցումը տեղի է ունեցել այն ժամանակ, երբ նա երգեցողության միջոցով, իրենց սպառնացող վտանգը իր ընկերներին հասկացնել փորձելիս, մի հրեշ ոստիկան, անակնկալ կերպով, ճրագ հետևից խոյացել և ծոծրակին բռնցքի մի սոսկալի հարված է իջեցրել, որի հանկարծական թափից և ուժգնությունից Կոմիտասը շարժել, մնացել է:

Այդ վայրագ հարվածը նա չի մոռացել նույն իսկ իր մեկազնոտության քառն երկար տարիների ընթացքին՝ Փարիզի «Վիլ ժյուլի» հիվանդանոցում և հիշել է այն:

Մյուս ցնցումները ֆիզիկական ցավ չէին պատճառել նրան, բայց հոգեկան աշնայիսի խորունկ ալեկոծության էին ենթարկել, որ նա կարելի է ասել, այդ ցնցումների ծանրությունը տակ կքել ու ջախջախվել էր վերջնականապես:

Այսպես, հազարավոր դիակների և մահամերձների միջից կարավանն անցնելիս, նա ակնատես է լինում Գոնիայի մոտ մի սրբատաճմիկ տեսարանի, որին պիտի չկարողանար դիմանալ գուցե նույնիսկ ամենից պաղարյուն և անտարբեր սիրտն իսկ: Կոմիտասը սարսափով տեսնում է, թե ինչպիսի՝ վայրագություն մի ոստիկան, սվինի մի հարվածով ճեղքում է փորը երկուների ցավերի մեջ տառապող մի դեռատի հայուհու, որի նորածին երեխայի առաջին ճիշդ խնդրվում է հրեշի հարվածի տակ: Կոմիտասը մոր ու երեխայի այդ զհհենային տանջանքն ու սրբտակեղեք մահը տեսնելով, մի րոպե արձանացած մնում է գոճատ և ալլալված...

Երրորդը՝ պատահում է Ջանգըրջի ճանապարհին, Թավլիի հանգրվանում, ուր հասնում են հայ մտավորականները հետիոտն ճամբրողությունից հետո, հոգնած, ուժասպառ ու ծարավի: Ամենքը փոշիների մեջ թաթալված, քաղցած ու ոտից-գլուխ կեղտոտած, մի խանի մեջ հանգստանում են: Մի քանի ընկերներ գնում են դուլով ջուր ձարելու, որ իրենց ծարավը հագեցնեն: Կոմիտասը այդ պահին խանից դուրս ելնելով, տեսնում է ջուրը և սկսում ձեռները շփել, ինչ որ նրա սովորությունն էր բոլոր ուրախառիթ պարագաներին: Բաժակի չզոյությունը ստիպում է նրանց ուղղակի դուլով խմել: Վարուժանն ու Սիամանթոն առաջին անգամ դուլը բերում են Վարպետին, ու երկու

հոգի խնամքով աշնայես են բռնում դուլը նրա շրթունքների առաջ, որ նա կարողանա հանգստությամբ խմել և ծարավն հագեցնել: Բայց հազիվ նա շրթունքները դուլին մոտեցրած, մի հրեշ ոստիկան զինվոր գալիս է շտապ, և դուլը ուժով քաշելով դեն է շարժում և ջուրը գետին թափում: Կոմիտասը ալլալված, անմիջապես, թև գլխին ջուրը տանելով, ծածկում է դեմքը և անշարժ մնում աշնայես, մինչ թրջված դեմքից և միտքից ջուրը կաթիլ կաթիլ թափվում է նրա փեշերի վրա:

Վարուժանն ու Սիամանթոն ծայր աստիճան հուզվում են: Անկարող լինելով ոստիկանին պատժելու, նրանք իսկույն հանում են իրենց թաշկինակները ու սրբում սարսափից անշարժ գամված Վարպետի դեմքն ու միտքը: Վերջապես, թև գլխիցը վար առնելով, դանդաղորեն և մարած նայվածքով, նորից խան է մտնում Կոմիտասը, մեղրամոմի նման դեղնած: Այդ պահին բոլոր թորգոմյանն է գալիս, իմանալով թե ի՞նչ է պատահել, որ Կոմիտասը չի խոսում, ինչու՞ նրա աշնայան վառ ու կենդանի աչքերը այժմ մարած են ալապես: Նրա դեմքի հանկարծական փոփոխությունը և մեռելական կերպարանքը մեծ հուզում և խուճապ է առաջացնում մտավորականների ամբողջ կարավանի մեջ: Ամենքը սիրում և հարգում են նրան: Նրանք հավաքաբար քանիցս դիմում են կատարում ու խնդրում՝ որ ազատ արձակեն այս անմեղ մարդուն, որը միայն երաժշտությունը, երգը ու դաշնամուրն է ճանաչել: Բայց՝ իզուր...

Մի ժամից հետո Կոմիտասը կրկին դուրս է գալիս խանից և միանում իր ընկերներին, որոնք այս անգամ նոր ջուր են դրած լինում և իսկույն մի բաժակ ձարելով բերում Կոմիտասին: Բայց նա մի դառն ժպիտ դեմքին, շարժում է դուլը դանդաղորեն և մերժում խմել: Ու սկսում է շրթունքների արանքից ինչ որ բառեր ասել, բորբոքվին անհասկանալի: Գիշերը շատ անհանգիստ է անցկացնում:

Հետևյալ առավոտ, ըստ հրամանի, կարավանը ճանապարհ է ընկնում դեպի Ջանգըրջ՝ հայ մտավորականների անավոր գերեզմանը:

Կարավանն անցնում է ձորերի միջից, արևի տակ, քաղցած ու հոգնած: Ընկերների գուրգուրանքի միշտ առարկա դարձած Կոմիտասը, ինքնիրեն խոսում է, բայց ոչ ոք բան չի հասկանում նրա անկապ խոսքերից:

Մի բլրի զառիթափին, կարավանի կողքից, այդ պահին անցնում է մի քոսոտ էջ: Կոմիտասն անմիջապես հանգրվում է վերարկուի ծալքերը փորի վրա, աչք ձեռքով

բարև է բռնում և ձախ՝ ձեռքով խոնարհության նման մի նշանով թեքվում է իշու առաջ և բարձր ձայնով գոչում։

— Մի՛ շտապեցեք, ընկերներ՝, թողե՛ք որ ուստիկանն անցնի։

Բնականաբար, շատերը հասնաք են կարծում, ինչպես հաճախ նա այգալիսի հանաքներ էր անում։

Բայց բժիշկ Թորգոմյանը, Վարուժանն ու Սիամանթոն, որոնք իբրև սերտ մտերիմներ լավ ծանոթ էին նրա հոգեկան աշխարհին, արդեն լրիվ հասկանում են, որ Կոմիտասի իմացական տաղանապը սկսած է ծայր տալ։ Ու այդ տաղանապի երկրորդ հայտարար փաստը որոշակի հայտնվում է Զանգերըջի մեջ։

Հայ մտավորականները, զգալով իրենց մոտալուտ եղերական վախճանը, խնդրում են Կոմիտասից երգել իրենց համար վերջին անգամ։ Կոմիտասը չի մերժում և սկսում է երգել իր հայտնի ստեղծագործությունը՝ «Տէ՛ր, ողորմեա՛ն։ Ոստիկանները նախ ուզում են արգելել՝ նրան, բայց նրա ձայնի մոգական ազդեցությունից խորապես տպավորված, ունկնդրում են հետաքրքիր ու հիացած։

Հրաշքով վերապրող մի քանի մտավորականներ, ինչպես և Թորգոմյանը, վկայում են որ Կոմիտասն այդ վերջին երգը երգել է բացառիկ զգալականությամբ, արվեստի և զգացումի գերազանց ներդաշնակությամբ, բոլորովին վերացած կարծես նյութական աշխարհից։

Այդ տղերքի կերկերուն վանկերից ուժգնորեն թրթռում է Կոմիտասի խորունկ վշտի ճիւղ որը գիտցել է թե բոլորն էլ դատապարտված են քիչ վերջը գառնուկի նման մորթվելու։ Իրենց մոտալուտ մահվան հոտն զգացող թըշվառ աքսորյալները այնպիսի հուզման մեջ են ապրում, որ բոլորն էլ, առանց բացառության, հեկեկադին արտասվում են։

Ու երբ ընդհանուր հուսաբեկության և հառաչների մեջ վերջացնում է Կոմիտասն իր երգը, տեսներով իր գլխահակ ընկերների արցունքն ու հոգեկան տառապանքը, անօրինակ բոցով վառվում է, աչքերը մեծանում են, և անսպասելիորեն հանկարծ խուլական քրքրիշով քահ քահ ծիծաղում է։ Մտահոգության և սարսափի մատնված իր ընկերները անմիջապես շրջապատում են նրան, վշտալից ու գորտիազին, և ուզում են հանգստացնել նրան։ Բայց Կոմիտասը շարունակում է իր խելազար ծիծաղը՝ շղթայազերծված այնպիսի մի վայրենի ծիծաղ, որ նրա դեմքի վրա դրոշմում է հետզհետե հոգեկան տանջանքի և ներքին ալեկոծության մռայլ կնիքը։

Կոմիտասն արդեն կորցնում է իր բնական վիճակը։

Իսկ վերջին բաժանումը իր ընկերներից, ամբողջովին խախտում է նրա իմացականության հիմքերը։

Այլևս հայտնի է հայ աքսորական մտավորականների տխուր ճակատագիրը՝ շարչարագին մահ...

Բարեբախտություն պետք է համարել լիեղծբախտություն, մետասաներորդ ժամին հասած այն հրամանը, որով մայրաքաղաքից տրված հեռագրի վրա, Կոմիտասը պետք է ողջ առողջ Պոլիս վերադարձվեր, այնպիսի մի պահի, երբ արդեն կացիներն ու դաշույնները փայլատակում են թշվառ դատապարտյալների գլուխների վրա։

Կարելի չէ նկարագրել մահվան սեմից մազապուրծ Կոմիտասի և մահվան ահավոր մղձավանջից տառապող հեք մտավորականների բնածանուսի սրտակեղեք պատկերը։

Ամենքը ընկճված և հեկեկադին համբուրում են վարդապետի ձեռքերը և վերջին անգամ խնդրում երգել ու աղոթել։ Առանձնապես հուզիչ ու սրտաճմիկ է լինում Վարուժանի և Սիամանթոյի հրաժեշտը Վարդապետին։ Բիրտ ուստիկանների մտրակն իսկ ի գորտ չէ եղած բաժանելու մտքով, սրտով ու արվեստով իրարու շողկապված երեք անկեղծ հոգիներին։

— Մի՛ մոռանա խոստումդ, Կոմիտաս՝ ջան, եղանակավորելու «Առկայծ ճրագը», իմ սգավոր մոր վիշտը եղբերգող, — խնդրում է վերջին անգամ Վարուժանը, որ իր բանաստեղծի խորունկ հոգու մեջ զգացել էր ահավոր սարսուռը մոտեցող մահվան։

«Առկայծ ճրագը» մեծատաղանդ բանաստեղծի եղբրական մահվան նախազգացումն էր հաղթանակի նախօրյակին, ուժգին մի ներշնչում՝ իր անգութ նահատակության առիթով։ Այս երգն էր, որ Կոմիտասը խոստացել էր եղանակավորել, մի սրտառու էրգ՝ որ այժմ այնքան եղբրականորեն պատշաճում էր Վարուժանի մոր բերանին։

... Ու ծանոթ է ամենքին, թե ինչպե՛ս երկու հարյուր հիսուն մտավորականները Զանգերըջի մոտակա արյունոտ ձորի մեջ մորթում էին կացիներով։

Գոնիայի ճանապարհով Պոլիս վերադարձրին ո՛չ թե Կոմիտասին, այլ նրա կենդանի մարմինը։ Երեք ամսվա ֆիզիկական և հոգեկան տանջանքները խախտել էին մեծ երգահանի պայծառ իմացականության հիմքերը և նրա տարտամ ու անորոշ նայվածքի մեջ երևում էր արդեն ահավոր եղունի թողած շարագույն հետքերը։

Պոլիս վերադառնալուց մի քանի ամիս հե-

տող, առաջին ուժեղ տագնապը նա ունեցել է մի գիշեր հանկարծ, թափահարելով մինչև լույս դաշնամուրի ստեղնաշարի վրա, պոռալով անվերջ:

— Ինչու՞ եք ինձ ձերբակալում: Ի՞նչ եք ուզում ինձանից:

Հրաշքով ազատվող աքսորակից բժիշկ Թորգոմյանը հաստատում է նրա մեջ երևան եկած խելագարական առաջին նշանները: Կոմիտասը նրա երեսին գոռում է սրտաճմլիկ սարսափով.

— Ինչու՞ եք շարժարում ինձ:

Տխուր պարտականություն է անշուշտ կանգ առնել Կոմիտասի ողբերգական կյանքի վախճանի վրա և փոխադրվել Ֆրանսիայի մայրաքաղաքի «Լիլ ժյուվիվ» կոչված հոգեբուժարանի այն առանձնասենյակը, ուր քսան երկար տարիներ Կոմիտասը միաձուլ հառաչեց իր պաշտելի դաշնամուրի մոտ: Նրա ալեկոծ հոգին թափառեց մերթ հայրենի արգավանդ դաշտերում ու էջմիածնի վանքի լուռ խցիկը, մերթ աշխարհի մայրաքաղաքների բնները և մերթ իր որբ ու թշվառ մանկություն օրրան հանդիսացող ծննդավայր քյոթահիան:

Այս բոլորը խաչածևում էին իրար նրա խանգարված երևակայության և խավարած իմացականության աղջամուղջի մեջ: Նա ո՛չ մեռած էր, ո՛չ էլ կենդանի: Երբեմն պայծառանում էր նրա մտքի հորիզոնը և փարատվում նրա հոգին ճնշող թանձր մշուշը: Խաղաղության այդ բացառիկ պահերին, Կոմիտասը իր երբեմնի հանճարեղ գլուխը հակած դաշնամուրի վրա, հնչեցնում էր հայ ժողովրդի սիրո և աշխատանքի երգը Հայրենիքի հանդեպ, երբեմն երգում էր, ինչպես հավաստում են փարիզաբնակ հայրենակիցները, իր հռչակավոր «Անտոնիան», որով նա իր հավերժական տառապանքի ողբն էր երգում.

«Սիրտըս նման է էն փրլած տըներ,—

Կոտրեր գերաններ, խախտեր են սրներ.

Բո՛ւն պիտի դընեն մեջ վայրի հավերժ...»

Անտոնի սիրտն է պղտոր ու մոլոր:

Ախ՛, իսկի մի՛ ընիք սըրտիկ սևավոր:

Ա՛յ, տո լաճ տընավեր...»

Արդարև, ո՛չ միայն նրա սիրտը, այլև միտքն էլ «պղտոր էր ու մոլոր» ու «կոտրվել էին գերանները և խախտվել սյուները» իր երբեմնի պայծառ իմացականությունը:

Այժմ նա իրեն համար էր երգում, իր թափառական ու դժբախտ «Անտոնի» պղտոր ու մոլոր սրտով և խախտված մտքով:

Որքա՞ն կորովի ու համառ քանքեր թափ-

վեցին վերադարձնելու համար նրա իմացական լույսը, փարատելու նրա մտքի խավարը և վերստին տեսնելու նրան հայ երաժշտական արվեստի նվիրական ասպարեզի մեջ: Քանի՞ անգամ նրա աշակերտները առանձին կամ խմբովին երգեցին իր սիրած երգերը՝ հանկարծական սթափում առաջ բերելու, և հայ ժողովրդական երգերի թովչանքով շրջադարձ կատարելու նրա խանգարված ուղեղի վրա: Ու, վերջապես, ինչքա՞ն ալազան միջոցներ կիրառվեցին վերադարձնելու համար նախկին Կոմիտասի, գիտուն, բանաստեղծ և արվեստագետ Կոմիտասի հանճարեղ շունչը: Ափսո՛ս, բոլոր քանքերն իզուր անցան:

Ու մի աշնան երեկո, 1935 թվի հոկտեմբերի 22-ին, նա մարմնով էլ կնքեց իր մահկանացուն:

Մարդասպաններն ուղեցին Կոմիտասով սպանել ու խեղդել հայ երաժշտական արվեստի վերածնունդն ու զարթոնքը իր սաղմի մեջ: Հաջողվե՞ց նրանց արդյոք իրագործել այդ հրեշային մտահղացումը:

Այս հարցումի միակ և պարզ պատասխանը՝ մեր Սովետական ազատ և հզոր Հայրենիքի պայծառ իրականությունն է, ստեղծագործ և արդյունաշատ աշխատանքը սովետահայ մեր շնորհալի կոմպոզիտորների, որոնք աննախընթաց չափով զարգացրել են հայ երաժշտական ինքնատիպ արվեստի դարավոր կուտուրան:

Սովետական Հայրենիքը, որ արժանավորապես գնահատում է Կոմիտասի կատարած պատմական օգտաշատ գործը, թույլ չտվեց, որ իր հարազատ զավակի աճյունը օտարության մեջ մնա, և 1936 թվականին, մեծ պատիվներով ու հարգանքով, բերեց ու հանձնեց նրան հողին:

Այժմ նա հավիտենական քնով հանգչում է Երևանի հին գերեզմանատան Պանթեոնի, իր սիրած, երազած ու երգած Հայրենիքի հարազատ հողի մեջ:

Այսօր, ողջ Սովետական Հայաստանում և Սփյուռքում, նվիրական է դառել Կոմիտասի անունը: Ամեն օր նրա երգերն են շրթունքների վրա: Երևանի ձայնասփյուռք ամեն առիթով հաղորդում է նրա ստեղծագործությունները և պանծացնում նրա կատարած գործի մեծ նշանակությունն ու արժեքը:

Կոմիտասն անմահ է իր թողած բազմաբեղուն և թանկագին ժառանգությամբ:

Հարգանք՝ բազմավաստակ ու անմահ Կոմիտասի անմոռաց հիշատակին:

